

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

2-(25)2023

Bakı – “Elm və təhsil” – 2023

**Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 14 sentyabr 2023-cü il tarixli (protokol №4)
qərarı ilə çap olunur**

Baş redaktor:
Rafael Hüseynov,
akademik

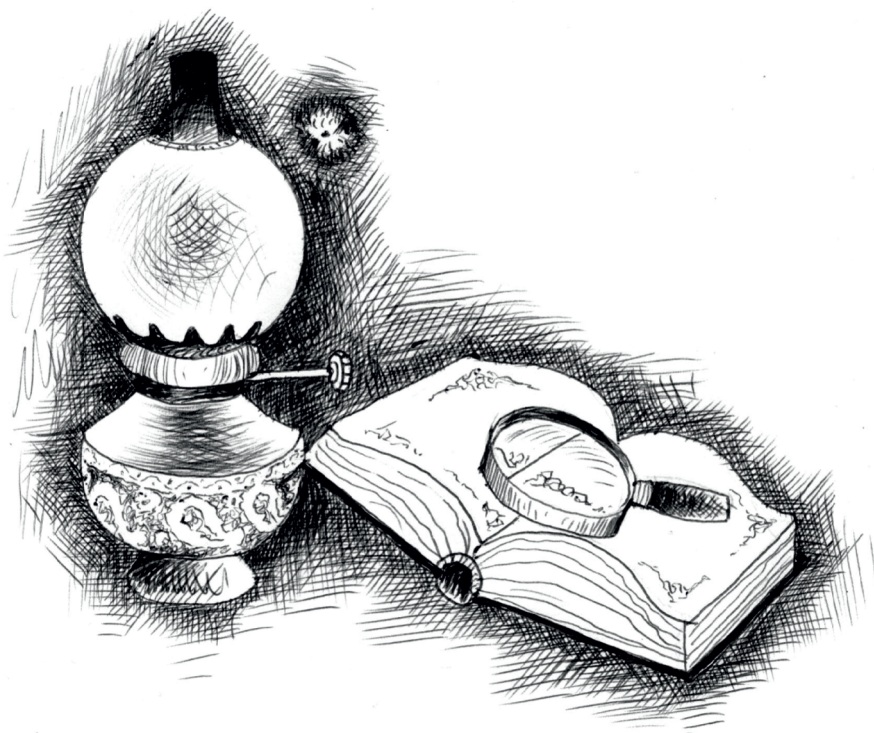
Redaksiya heyəti:

Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Başirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Paşa Kərimov, filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent, AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuza Melvil, doktor, Kembridj Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campihero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boesoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zemfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünaslıq doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya

**Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 2 (25)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2023, 136 s.**

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər “risalə” adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə “Risalə” adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və təhqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünaslıq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. “Risalə” elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünaslıq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin “Mətbu nəşrlərin reyestri”nə daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, “Risalə” elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№ 2. 2023(25)

Mündəricat

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sində türk qatı və türk milli kimliyi düşüncələri
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.7

QAYIBOV Seyran.

Yarımqıq hekayə: Əmin Abidin “Həsərət ili” hekayəsinin transliterasiyası və təhlili
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.30

SADIQOVA Rəhilə.

Zərif hami, səxavətli fədai: Həmidə Cavanşir-Məmmədquluzadə
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.41

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

ƏSƏDULLAYEVA Nuranə.

Tarixi həqiqət və bədii gerçəklik
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.51

HEYDƏROVA Sevinc.

Azərbaycan yazıçılarının qurultayları, ədəbi müzakirələr və tədbirlər
“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin səhifələrində
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.57

XƏLİLOVA Güllü.

Sabir Rüstəmxanlının 44 günlük Vətən müharibəsinə həsr etdiyi “Qarabağa dönüş” poeması
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.71

MUSAYEVA İradə.

İsa Muğannanın roman yaradıcılığında yeni ədəbi estetika və fəlsəfi düşüncə motivləri
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.84

MUXTAROVA Dinara.

Художественная литература и публицистический жанр: глобальные проблемы публицистики XXI века
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.101

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

ƏLİYEV Nailə.

Nizami muzeyinin UNESCO əhəmiyyətli eksponatı
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.117

YAQUBƏLİ Rəhimə.

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində keçirilən yubiley mərasimləri və yaradıcılıq gecələri
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.122

İradə MUSAYEVA
Filologiya elmləri doktoru, dosent
iradateacher2011@rambler.ru

İSA MUĞANNANIN ROMAN YARADICILIĞINDA YENİ ƏDƏBİ ESTETİKA VƏ FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏ MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: İsa Muğanna, roman təfəkkürü, sosrealizm, sufilik elmi, stalinizmi ifşa nəzəriyyəsi və s.

Keywords: Isa Mughanna, novel thinking, social realism, Sufi science, theory of exposing Stalinism, etc.

Ключевые слова: Иса Муганна, новое мышление, соцреализм, суфийская наука, теория разоблачения сталинизма и др.

Giriş. İsa Muğannanın nəsrində qloballıq, milli-tarixi erudisiya miqyası get-gedə inkişaf etdi. Çoxları elə düşünürdü ki, onun əsərləri mistik, fantastik, romantik təxəyyül sərhədsizliyindən yaranır. Hətta müəllifin özünün imtina etdiyi birinci dövr yaradıcılığı (1949-1984) ədəbi tənqid və oxucu auditoriyası üçün qəbul edilən, ikinci dövr yaradıcılığı isə “anlaşılmaz” kimi izah olundu. Halbuki birinci dövr, “İdeal” romanına qədərki yaradıcılığı da zamanında kəskin tənqidlərə, hücumlara məruz qalmışdı. Maraqlıdır ki, onun qəhrəmanlarını hələ 1950-ci illərin sonundan etibarən “yad planetdən gələn adam” deyərək tənqid edirdilər. Məsələn, 1959-cu ildə İsa Muğannanın “Doğma və yad adamlar” romanındakı qəhrəmanların kommunizm quruculuğu ilə ayaqlaşmadığını çox sərt formada tənqid edən İ.Əfəndiyev deyirdi: “Doğma və yad adamlar” əsəri çox haqlı olaraq kəskin tənqiddə məruz qaldı. Doğrudan da, müəllifin roman həsr etdiyi bu Canbalayevlər, Bəkirlər haradan peyda olmuşlar? Onlar bu gün kommunizm işi uğrunda fədakarlıqla, ləyaqətlə vuruşan, həmişə ön atəş xəttində dayanan, dünyada ən sağlam ruhlu, ən yüksək ideyalı ədəbiyyat yaradan sovet yazıçıları üçün nə dərəcədə səciyyəvidir? Dünya ədəbiyyatında xudpəsənd yazıçı surətləri təsvir olunmuşdur. Lakin yazıçını, həm də bizim sosializm şəraitində yetişən yazıçını bu cür bir fırldaqçı kimi, bu cür xırda xəbis kimi qələmə vermək cəhdi harada görünmüşdür?” [1, s.191]

İ.Muğanna isə başqa dünya ilə və daha böyük tarix, daha böyük zaman və məkan haqqında düşünür, həmin Yer mühitinə sığmayan dünyanın romanlarını yazmağa hazırlaşır. Bu böyüklük və bəşərilik yalnız mövzu-məzmun, fikir-ideya fundamentallığı ilə deyil, həm də üslub, estetik baxış və nəsr sənətkarlığında yenilik istəyi ilə ölçülürdü. Onun üzərində dönə-dönə işlədiyi “İdeal” romanında postmodernist nəsr düşüncələri İ.Muğanna üslubuna xas şəkildə ifadəsini tapıb.

“Yanar ürək” povesti üzərində bir neçə dəfə işləyən, hətta onu romana çevirən yazıçı burada irəli sürülmüş ideyaları təkmilləşdirə-təkmilləşdirə, nə qədər paradoksal olsa da, kifayət qədər maraqlı (və orijinal) mövzudan imtina etmədən yeni bir əsər – “İdeal” romanını yaratdı ki, həmin əsər səksəninci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatına, ümumən mədəni-ictimai təfəkkürə bir yazıçı-mütəfəkkirin – İsa Muğannanın gəldiyini bütün aydınlığı ilə təsdiq eləsə də, bir müddət bu qeyri-adi (və mürəkkəb!) aydınlığı dərk etməkdə ədəbi-ictimai mühit (hətta bütövlükdə cəmiyyət!) narahatlıq, tərəddüdlər keçirdi” [2].

“İdeal” romanının mətnində zaman, məkan, hərəkət dialektikası.

Həqiqətən də yeni Azərbaycan nəsrinin konturları ilk növbədə İ.Muğannanın bədii təfəkküründə cızıldı. O, şablonlardan imtina edərək yeni təfəkkür, yeni baxış bucağı aramağa başladı.

İ.Muğannanın yaradıcılığının ümumi xarakteristikasına toxunmadan onun “İdeal” romanına diqqəti cəlb etmək istərdik. Romanın 2005-ci ildə çap olunan son variantı müəllifin uzun illərdəki redaktələri əsasında hasilə gəlmişdir. Lakin ilk dəfə 1980-ci illər nəsrində gözlənilməz ədəbi hadisə kimi əks-səda verən əsərin inqilabi, intibahi tezisləri əsas verir, deyək ki, bu əsərdə bir müəllifin, bir xalqın ədəbi təfəkkürünün deyil, ümumiyyətlə, böyük miqyaslı ədəbiyyatın intonasiyasını dəyişə biləcək fərqli səs eşidildi.

“Stalinizm nəzəriyyəsi ilə idarə olunan ölkədə müharibədən sonra da repressiya və çuğulçuluq bitmirdi. Sürgün həyatı insanları doğmalarından ayırır, yadlaşma faciəsi, aclıq baş alıb gedirdi. İnsanlar qorxu və səfillik içərisində ölürdü, orada Canbalayev vardı. Onu da Stalinin prototipi saymaq olar” [3]. Müəllif Cəbrayıl obrazını Stalinin prototipi kimi yaratmışdı.

“Sürgünlər başladı, Göyçə mahalı bütünlükdə köçürüldü. Göyçə deyilən şey qalmadı. Göyçəlilər Muğanın ən isti, şor torpaqlarına köçürüldülər. Buz bulaqların suyunu içən qırmızı yanaqlı adamlar duzlaqlarda çürüdülər. O dövrdə Stalin gözümün qabağından getmirdi, onun obrazını mən kənd həyatına köçürürdüm. “Doğma və yad adamlar” adlı roman yazmışdım”.

İ.Muğanna İ.Stalinin var gücü ilə Azərbaycanı parçalamaq istəyini, Cənubi Azərbaycanın farsın, Şimali Azərbaycanın isə rusun əlində qalması siyasətini aydınca görürdü. Borçalı və Başkeçidin gürcülərin, İrəvan çökəyi, Zəngəzur, Göyçə, Dilican dərəsinin isə ermənilərin adına yazılması ideyası da İ.Stalin təşəbbüsünün məhsulu hesab edilirdi.

“İdeal” romanının mətnində zaman, məkan, hərəkət dialektikası qeyri-adi miqyaslılığı ilə seçilir. Burada həm konkret zaman var, həm də tarixi bəlli olmayan mifoloji zaman. XX əsrin əvvəlləri, Cənubi Azərbaycan və Şimali Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi, sosial hadisələr, XX əsrin 40-cı, 50-ci illərində Stalin repressiyalarının davamı real faktlarla təsvir edilir. Bir də var mistik, qeyri-müəyyən zaman ilgımı. OdƏrlərin keçmişi. Süleyman, Nuh, İbrahim, İsa peyğəmbər tarixindən də qədim zamanın “dili” ilə nəql edilən “tarix”. Məkan məsələsi də romanda illüstrativ təsvirlər və həm də tam dəqiq coğrafi eskizlər (Qonaqlı, Tahirli, Qurbanlı kəndləri və s.) əsasında ifadəsini tapır.

Yazıçı romanında dil, tarix və ədəbiyyat kateqoriyalarının ortaq və yeni ifadə üslubunu yaradır. “İdeal” dili – anlayışı ilə düşünmək, eşitmək zərurəti yaranır. Məsələn, bu parçada bədii təfəkkürün dil və tarix faktlarını öz məxrəcinə gətirib yeni roman dili yaratması ustalığını görürük. Bu cür misallar romanda saysız-hesabsızdır: “OdƏr dilində üç sözdən ibarət bir söz var: EyOdƏr. Uca Həqiqət Işıqı deməkdi. Kainatda ilk və ən böyük planetin adıdı bu, həm də Kainatın sahibi, yaşı məlum olmayan əbədi Bağ EyOdƏr Babamızın adıdı. Pünhanlarımız ƏsƏrlərində Yer təbiri ilə “Heydər” yazırlar. On beşinci əsrdə Şah İsmayılın lap uşaq vaxtı Məkkədən “Heydərilər” adıyla casus ordusu dolub içərimizə. Ona görə də bilməlisən ki, hər “Heydəri”yəm deyənə SafAğ demək olmaz. “Biz ayrıyıq” deyiblər onlar sonralar! “Şiə”yik – Ayrıyıq! Və başlayıblar Bağları açıq-açığına qırmağa... EyOdƏr Babamızın Oğlunun adı BağBağÜndü. “Beyin” – BağÜn Bağı deməkdi. BağBağÜn

Babamızın Oğlunun adı BağOddu, biz Bağ Ata deyirik. Bağ Atamızın böyük oğlunun adı ƏlBağdı, biz Ulu Bağ deyirik. Bəri başdan bilməlisən ki, bütün OdƏr ƏsÜzləri (Yaradan mənalari) – “Söz”ləri Bağların Odlarıdır (Həqiqətləridi) – adlarıdır – rütbələridi” [4, s.64].

Bütün əsər boyu qorunacaq, hifz olunacaq bir sərvətin, xəzinənin, mirasın davası gedir. Az qala bütün dünya bu miras, sərvət üstündə mücadiləyə qalxır. Hətta sirr yuvası olan Vatikan da. OdƏrlərin kütləvi şəkildə məhv edilməsi siyasətinin sirri, səbəbi də “Süleyman padşahın xəzinəsi” – elmi ilə bağlıdır. Bağdayda Bağ nəslinin, OdƏr xalqının, Kainatın OdƏr bəşəriyyətinin sirr kimi saxlanılmasını istəyən böyük güclər onu məhv etmək niyyətindədir. “Süleyman padşahın xəzinəsi” adlanan külliyyatı Məhəmməd Əmirli və onun oğulları Şeyx Ağ Əmir, Şeyx Boz Əmir və başqa fədailər yazır. Qonaqlıda “Dam direktor” deyilən Ələsgər müəllim öz ikimərtəbəli evinin çardağında uşaqlara bu Xəzinədən dərs keçir. O xəzinə ki, həm də “Vərəsə” adlanırdı, onun üstündə ilan yatdığını da deyirdilər. O “Vərəsə”nin qoruyucuları (Məhərrəm Məhərrəmov, Səsa Babayev, Qılınc Qurban, Lüt Cəfər, Təftiş Abbas, Sultan Əmirli, Mədəd Əmirli, Xızr Abı) daima əlbəyaxadadır. Və bu tayda o varidatın ən sadıq qoruyucusu, o yolda özünü gözgörəsi şəhid kimi qurban verəni Mədəd Əmirli olur. Dostları, eləcə də qardaşı Sultan Əmirli təklif edəndə ki, “Bəlkə təhvil verək?” Mədəd deyib: “Vərəsə qardaşlarımızın zindanda kəsilən başlarıdır. Nəyi təhvil verək? Qardaşlarımızın başlarını, ya özümüzü?” [4, s.192] Xəzinə elmimiz, tariximizdir. Lakin onun açılmasına, yayılmasına imkan vermirlər. Məsələn, Mircəfər Bağirov Nərimanovun “Lenin və Şərq” kitabını yığışdırıb gizlədir. İ.Stalinin əmri ilə saxta tarixçilər tutub yalançı tarix yazdırır. Haqqın sahibsizliyi ağrıdıcı fraqmentlərlə göstərilir. Yer planeti haqqa sahib çıxma bilmir, onu qorumağı bacarmır. SafAğdan az-çox başı çıxanların hamısının sağ gicgahına itiüclü çəkilir çaxırlar.

Mədədin bu barədə qətiyyətli fikri (“Vərəsə nəsilbənasil “Muğ” yetirmək üçün deyilmi, dadaş?! Əsrlərnən qırıla-qırıla dağılışan Türk hələ də dünyanın ən böyük xalqı deyilmi?! Mən bilirəm, bundan sonra da çox qıracaqlar bizi. Yerdə qalanların umudu nədi, dadaş?! “Vərəsə”ni versən, Türk kar-kor qalib tamam savadsızlaşmazmı?! OdƏrliyimiz tamam unudulmazmı, dadaş?!” [4, s.193]) bizi roman boyu “vərəsə” haqqında ciddi düşünməyə vadar edir. Bu “vərəsə”nin sirrini həm də “İdeal” dili” lüğətinin sözləri vasitəsilə tapmaq olur. Təkcə fonetik baxımdan deyil, həm də leksik-semantik baxımdan maraq doğuran bu sözlərin lüğəti tərtib olunsaydı, xüsusi leksikoqrafiya araşdırması obyektinə ola bilər. “Allah” – ƏLAğ, “OdƏr” – Həqiqət işığı, “BağHəmOd” – Məhəmməd, “EySar” – İsa – İis+us, “Qalaktika” – QalAğ, “ƏsƏlim” – Yaradan Əlim və s. bu kimi yüzlərlə yeni ifadələr işlədilir.

“Ümumiyyətlə, Odər dili ideyasının (və ya bu ideyanı formalaşdıran etimoloji materialın) linqvistik baxımdan nə dərəcədə əsaslı (elmi) olub-olmaması barədə mübahisə etmək mümkündür, lakin məsələ burasındadır ki, həmin ideya ədəbi-bədii fakt (obraz) kimi tamamilə mübahisəsiz, hətta o qədər mükəmməldir ki, ondan imtina olunsaydı (bir vaxtlar belə fikirlər də səslənirdi), yazıçının ədəbi-fəlsəfi mövqeyinə ciddi xələl gələr.

Bu yerdə və bu məsələ ilə bağlı olaraq böyük tənqidçi-ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin bir fikri yada düşür. O deyirdi ki, “elm Darwinin şəxsində insanın meymun, ədəbiyyat, poeziya isə Nəsiminin şəxsində Allah mənşəyini kəşf etdi...” [2]

Bağ həqiqəti – SafAğ Elmi və təhrif “izm”lər. “İdeal” romanında müəllifin oxucuları qorxudan ultimatum xarakterli narahatlığı isə hələ də sual olaraq qalmaqdadır. İ.Hüseynov mistika, yuxu, qeybdən gələn səs əsasında tarix yazırdımı? Bu tarixin həqiqiliyinə inanmağa səbəb varmı? Axı müəllif bütün bunları ancaq bədii mətnə, roman məzmunu kontekstində deyil, romana yazdığı “ön söz”də və müsahibələrində, çıxışlarında da deyirdi: “Mən sözün əsl mənasında ürək ağrısı ilə, faciə içində bildirirəm ki, əsrlər boyunca Vatikan casuslarının təlimatları əsasında (“öz əlimizlə”) gah açıq, gah da gizlin məhv edilən “Muğ” – Bağ nəslinin təhrif adı (“Muğanna” – “Bizim Muğlar”) altında çap etdirdiyim Əsərlərdəki Bağ həqiqəti – SafAğ Elmi hələ də təhrif “izm”lərin müqavimət səddi arxasındadır. Yeni Zaman – 2000-ci il ərəfəsində sədd dağılmalıdır, təhrif insan məhz SafAğ Elmi sayəsində maariflənməli, saflaşmalı, hər cəhətdən ucalıb OdƏr bəşəriyyətinə – əbədi həyat planetlərinə qovuşmalı, yəni “Yer”– EyƏr (Uca Işıq) planetinə gizlin gəlib-gedən Işıq gəmilərinin düşdükləri guşələrə buraxılması halda olmalıdır. Əks halda fəlakət baş verəcək” [4, s.5]. İ.Hüseynovun fikrincə, Odərlər sonradan sufiyə çevriləblər. Ərəblər SafAğ elmini təhrif edib.

“İdeal” romanının iki kateqoriyada oxucuları var. Birinci kateqoriya oxucuları mütaliə zamanı romanda Səməd və Gülgəz, Səməd və Gülbəniz, Sultan və Gülgəz, Çax-çux Xalıq və Mədəd Əmirli və b. bu kimi fərdlərarası süjetləri izləyir. İkinci kateqoriya oxucuları isə minilliklər arasında bəşəriyyətin tarixi, Azərbaycan adlı məmləkətin minilliklər arxasındakı sirli taleyi peşindədir. İ.Muğanna romanın ilk səhifələrində bir işarə ilə həqiqi mətni bizə nişan verir. Məlum olur ki, sevgi macəraları, məişət söhbətləri, bu dünya ilə bağlı həzz və əyləncəli olaylar sadəcə bir pərdədir. Obrazlarına “ölümlü dünyanın uşaqları” kimi baxır. Amma müəllifin hədəfi əbədi həyat dünyasının taleyi ilə bağlıdır. Bu dünyanın – əbədi həyat dünyasının Kainatdan ayrılma səbəbini öyrənməyə çalışır. “Ölümlü dünya uşaqları”ndan biri olan Səmədi – varisi isə dostlarından ayıraraq roman boyunca baş verən böyük hadisələrdən, faciələrdən keçirərək tarixi, milli, global missiyalı şəxsiyyətə çevirir.

Romanda qoyulan sual və problem əsərin əvvəlində təbii olaraq şübhə doğurur. On min illərin arxasından inanılmaz tarixi faktları göstərmək istəyən müəllif nəyə istinad edəcək? Hansı elmi-tarixi mənbəni əsas göstərəcək? Təkcə yuxu, qeybdən gələn səs mülahizəsi inandırıcı ola bilərmi? Müəllif inamla bildirir ki, onun əsərlərinin yazılma səbəbi Ey Sarın işıq gəmisi ilə səmadən gələrək onun qulağına pıçıldadığı fikirlərlə bağlıdır. “Qurani-Kərim”də soruşulması qadağan edilən “ruh” haqqında qeybdən eşitdiklərini qələmə alır. Bildirir ki, insan ruhunun ölməzliyi və bədəni tərk edəndən sonra Işıq Gəmisi ilə paralel dünyalara gedib orada məskunlaşması əbədi həyat deməkdir.

Romanın sonuncu cümləsi qiyamət xəbəri assosiasiyası doğursa da (“İşıq gəmilərinin “Yer”ə enməyinə lap az qalıb”), yazıçı insanın bu dünyadakı sonunu müjdə ilə qarşılayır. Işıq gəmiləri xilasedici funksiyasındadır.

“1985-ci ildə ün eşitdim. Onda mən “Yanar ürək” əsərini yeddinci dəfə işləyirdim. Dünyada İsus adı ilə tanınan Ey Sar (“Ey” uca, “Sar” hökmdar deməkdir, ruslar çar demirlərmi) mənimlə danışmağa başladı. O məni danladı ki, bir romanı nə qədər yazmaq olar? Sən elə hesab edirsən ki, Azərbaycanın faciəsi partiyanın siyasəti ilə bağlıdır. Amma səhv edirsən. O vaxt qonşularınız olan yunanlar dil, təfəkkür baxımından vəhşi xalqları, sizin dilinizi, göylərlə bağlı təfəkkürünüzü əlinizdən alıblar, sizin faciəniz də bundadır. Ey Sar dedi ki, “Yanar ürək” əsəri üzərində

işləməkdən əl çək, mən sənə müasir dövrə aid roman verəcəyəm. Hadisələr danışacağam və sən onun əsasında roman yazacaqsan. Mən də tabe oldum və 1985-ci ildən “İdeal”ı yazmağa başladım. Bundan sonra mənim şüurum, təfəkkürüm, yaradıcılığım tamamilə dəyişdi. Dostlarımdan, yazıçı kollektivindən aralandım” [5].

“İdeal” romanında “göylərlə bağlı təfəkkür” işarəti yeni suallar yaradır. Qədim və möhtəşəm dil, mədəniyyət qalıqlarının xarabalıqları üzərində dayanıb faciəmizin tarixini öyrənməyə çalışırıq. İ.Hüseynov bu romanı ilə bizim bir xalq kimi özümüzü özümüzlə tanıtmaya cəhd edir. “Malenkaya respublika” həqarətinə kitablarla, cildlərlə romanlar yazıb cavab verir. “Ölməz xalq – ölməz ruh” teoremi üzərində yaddaşımızı təzələyir. Bu sufianə təfəkkürlə müəllif “Məhşər” romanını da yazır. Lakin onu da qeyd edir ki, sufilik SafAğ elminin mahiyyətini daşıyır. Ərəblər SafAğ elminin adını təhrif edib “Sufilik” kimi tarixdə yaşadıblar. Dünyanın, Kainatın insanlarla Yer adlı məkandakı bağını müəyyənləşdirmək məqsədi əsas ideyaya çevrilir. “Biz tarixdə varıq və ya tarix bizdən başlanır” – iddiası roman boyunca SafAğ elmi nəzəriyyəsinin tezisləri ilə düşüncəyə yeridilir. Özü də “Qabusnamə” əsərindəki “Ey oğul!” nidası ilə. Romanda hər kəs Səmədə – Sim Oda (Azərbaycana) “Ey oğul, özünü, əslini, kökünü, dostunu, düşməni tanı!” mesajını tövsiyə kimi deyil, tale məsələsi kimi təlqin edir. Ölümlər çoxdur əsərdə. Boz Əmir, Ağ Əmir, Mədəd Əmirli, Sultan Əmirli, Heydər Nəcəfoğlu Hüseynov, Səşə Babayev və onlarla fə dai. Eləcə də tarix, yaddaş kitabları məhv edilir, lakin ölmürlər. Səməndər quşu kimi küldən oda, oddan külə dönürlər, fəqət yox olurlar, başqa qalaktikalarda, kiminsə şüurunda, məənəviyyatında, əxlaqında, dilində, dinində yaşayır, əbədi ölməzlik qazanırlar.

“İdeal” əsərindəki “ölümsüzlük” fəlsəfəsi və Robert Lanza fizikası. İ.Muğannanın “İdeal” əsərindəki “ölümsüzlük” fəlsəfəsi sadəcə mistik, intuitiv diktələrlə izah edilmir. Yazıçı elmi müddəalarını bədii dillə də olsa, açıqlamağa çalışır. O yazır ki, insan öləndə, bədəni tamam soyuyana qədər və bir az da bədəni soyuyandan sonra beynindən “ruh” – ƏrAğ (SafAğ İşıq) çıxır. İnsanın ölmüş bədənində diri və əbədi yaşamaq gücündə olan hüceyrələrlə dolu işıq var. Meyidin təxminən üç-dörd metrliyində, lap yaxında uzunsov şar şəklində toplanır, ağappaq olsa da, açıq havada qaraya çalır. Adi insan, yəni təhrif insan o şarı görmür. SafAğ Elmini mənimsəyən, beyni, gözləri SafAğ İşıqla zəngin olan insan isə o ölən adamın silueti olan şarı görür. Diri qalan “şüur” insanları görür, onlara münasibətini də ifadə edə bilir. Nifrət və ya rəğbətli yanaşmasını hiss etdirir. Ölən adamın bütün varlığının proqramı həmin şarda gizləlib. Daş-divarı dələ biləcək həmin “şar” ölümsüzlüyün və əbədiyyətin gücü kimi simvollaşır. Və həmin “şar” maneəsiz olaraq uçub planetimizin atmosferindən sürətlə çıxıb gedə bilir.

“Kainatdan elementlər çırpınır, dolur o rüşeymə və... nə olur? Hamanca insan cəmiəsi bir neçə saata yaranıb başqa planetə enir. İkinci doğuluşdu bu. Bildinmi?! “Ər” – “Ərən” deyilənlər belə gedirlər “Axirət”ə – AğƏrə! Ana bətnində işıq – uşaq ananın canından, qanından necə yaranırsa, “öləndə” anası Kainatın bətnində eləcə yaranıb, bizim bu torpağımız kimicə adi torpaq üstə enib əbədi yaşayır! Bax belə Elmin var, SafAğ Elmi! Nəsimidən əvvəl Nəimiynən bağlı olub. Nəimədən əvvəl Nizamiynən bağlı olub. Nizamidən əvvəl “Babək” adınan tanıdığımız, qılnc qəhrəmanı saydığınız nəhəng bir alimimizdən bağlı olub. “Silsilə” deyirlər bu SafAğ Elmi alimlərinə. Çoxdular. Alimlərin silsiləsi uzana-uzana gedib Ulu Bağ ƏsƏlMən – “Süleyman” padşahımıza qovuşur” [4, s.358].

Bütün əsər boyu ölümsüzlük istər insan, istər xalq, istərsə də dil və zaman üçün məqbul hesab edilir. İ.Muğanna inamla sübut etməyə çalışır ki, ölüm Yer planeti üçün qanundur, lakin Kainatda yoxolma, itmə, məhv edilmə mümkün deyil. Bədənin ölümü ilə həyat sonlana bilməz. İnsan öz zehni, şüuru ilə var olur. Şüur isə yaşamağa davam edir.

Maraqlıdır ki, müasir dünya elmində də ölümsüzlük və ölümdən sonrakı həyat haqqında maraqlı nəzəriyyələr və kəşflər yaranmaqdadır. Robert Lanza “Biomərkəzdən o tərəfə” adlı əsərində ölümdən sonrakı varolmanın səciyyəsinə bu şəkildə izah edir. 2011-ci ildən insan geninin kök hüceyrəsi testinə başlayan Robert Lanza Kvant fizikasının nəzəriyyəsini əsas götürərək sübut etməyə çalışdı ki, ölüm əslində mövcud deyil. Bu – ölüm sadəcə insan beynində bir düşüncə modelidir. Zaman və məkan olmayan yerdə ölümdən söhbət gedə bilməz. O bu nəzəriyyəsi ilə əslində A.Eynşteyn tezislərini təsdiq etmiş oldu. R.Lanza ölümsüzlüyün zamana bağlı olmadığını iddia etdi. Yəni ölümsüzlük məntiqlə zamansızlıq deməkdir. R.Lanza'nın qənaətinə görə, ölüm və ya ölümsüzlük sırf insan beyni ilə bağlı məsələdir. Fiziki yoxolma hələ ölüm demək deyil.

Dini kitablarda, eləcə də Quranda ölümdən sonrakı həyatın mövcudluğu haqqında yazılır. İkinci həyat, ölüb yenidən dirilmə və əbədi həyat məsələsi bəzən xurafat kimi qəbul edilib. Elm, xüsusən də materialistlərin təsəvvürü bu iddianı çox zaman ciddi qəbul etməyib. Lanza ölümü bir həyatdan başqasına keçid kimi qəbul edir. Göstərir ki, insan enerji kimi mövcuddursa, bu enerji şəklini dəyişirsə, bunu ölüm adlandırmaq olmaz. Dahi fizikin fikrincə, insan beynində aşkar olunan enerji mənbəyi bədənin ölümü ilə birlikdə yox olmur. Heç zaman ölməyən enerji qaynağı insanın mövcudluğunun, daimi, əbədi mövcudluğunun şərtidir. Bədənin ölümündən sonra da var olan bu beyin enerjisi əslində insanın ölməzliyi faktıdır. Bizim düşüncəmizdə sərhədlədiyimiz zaman içərisində hansısa insanın fiziki yoxluğu onun ölməsi, bitməsi demək deyil. Beyin enerjisinin köçməsi, hansısa planetə ötürülməsi həyatın davamı deməkdir. Robert Lanza “Biomərkəzdən o tərəfə” adlı əsərində ölümdən sonrakı həyatı elmi dəlillərlə izah etməyə çalışıb. Bədənin ölməsindən sonra şüurun, beyin enerjisinin başqa planetə köçməsi ölüm yox, sadəcə bir keçiddir.

“Yeni nəzəriyyə sonsuz sayda dünyaların mövcudluğunu düşünür. Gələcəkdə baş verə biləcək hər şey mütləq onlardan birində baş verir və heç bir ssenaridə heç bir real ölüm yoxdur. Bütün Kainat eyni vaxtda mövcuddur və hər birində nə baş verdiyindən asılı olmayaraq ölüm yoxdur. “Mən kiməm?” (Həyat mənbəyi) sualının cavabı belədir: yaşama gücü beyində hərəkət edən 20 vatt enerji mənbəyidir və bu enerji ölməz. Elm aksiomlarından biri də enerjinin nə yaradılıb, nə də məhv edilə bilməsi məsələsi ilə bağlıdır. Biosentrizm isə deyir: ölünün şüuru paralel bir Kainatda oyanır. Yeni nəzəriyyə daha çox alimlər, xüsusilə biologlar tərəfindən tanınır” [6]. Daha sonra yazıçı, yuxarıda da deyildiyi kimi, ölümün insan varlığının sonu kimi yox, sadəcə olaraq insanın fərqiə varə biləcəyi bir keçid olduğunu əsaslandırmaq üçün İ.Nəsimi ilə bağlı rəvayətlərə, salnamələrə üz tutur. Sübut etməyə çalışır ki, bu keçiddən sonra insan ruhu başqa bir qalaktikada məskunlaşır. Bizim gizlin elm mərkəzlərimizdən biri olan Hələb şəhərində baş verən möcüzəvi hadisəni xatırladır: “İdeal”da İslam dinində, “Qurani-Kərim”də təsvir edilən əbədi məkan – cənnət və cəhənnəm kateqoriyalılığına, əzablardan keçib təmizləndikdən sonra işıqlı məkanda qərar tutma prosesinə işarə edilir. Məlum olur ki, biz təhrif olunmuş, yanlış dünyada

yaşayırıq. Ruhlarımızın buraları tərk edib üz tutduğu başqa bir qalaktika var. O qalaktika bizdən xəbərsiz deyil. Aramızda bağ, ün, əlaqə var.

“İşgəncələrdən keçib əbədiyyət qazananlarımıza, yəni təhrif həyatı dərinədən dərk edənlərimizə icazə verilir ki, “Yer”ə, öz vətənlərinə Ün göndərsinlər. Belələri, lazım gələndə, “İşıq gəmiləri” dediyimiz planetlərarası gəmilərdə “Yer”ə gəlib, gizlin guşələrdə gizlin yaşayırlar, Ey Sarın tapşırığı ilə iş görürlər” [4, s.64].

Romanda kamil insan problemi və tarixi şəxsiyyətlər. Kamil insan problemi İ.Muğanna nəsrinin daimi mövzudur. Hər addımda haqqı tapdalayan cahil insanlarla mübarizəsini qələmi ilə icra edən yazıçı İ.Nəsimi sufizmini öz yaratdığı “Allah” – ƏLAĞ-SafAĞ İnsan Əli olan OdƏr düşüncəsindən keçirir. SafAğ Elmini dəryaya bənzədir. Yalnız SafAğ Elmini öyrənənlərə məlumdur ki, “Firdovsi” niyə deyir: “Rüstəm Zal Simurğun yuvasında böyüyüb”. Naşı oxucu çiyini çəkir: “Bu nə əfsanədi belə?! Necə yəni Simurğun yuvasında böyüyüb?!” Rəmzlərə bələd oxucu isə əvvəlcədən bilir ki, “Simurğ” – SimƏrAğ gəmisinin yuvası Kainatdı!” [4, s.524]

Romanda hadisələrin zamanı və məkanı böyük miqyasda əhatə olunur. Şimali və Cənubi Azərbaycan tarixini parçalanmış bir ailənin – Əmirililər soyunun timsalında göstərir. Səməd təkçə faciə qəhrəmanı deyil, gənc hesab edilən, əslində isə minillərlə yaşı olan bir məmləkətin – Azərbaycanın özüdür. Varisdir!

1904-cü ildən 1922-ci ilə qədər Cənubi Azərbaycanda Nərimanovun fəaliyyətini İ.Stalin alt-üst edib. Məlum olur ki, 1922-ci və 1930-cu illərin kütləvi tutquları olmasaydı, Cənubda Milli hökumət elə o zaman qurulardı. S.C.Pişəvəri “Zindan xatirələri” əsərində də təsdiqləyibmiş ki, 1945-ci ilin dekabrından 1946-cı ilin dekabrına qədər Milli Hökumət yüz ilin işini görübmüş. “Yüz ilin işini” də İ.Stalin məhv edib.

1950-1960-cı illərdə də İ.Muğanna rəsmi ideologiya ilə daban-dabana zidd olan ideyalarını ədəbiyyata gətirməklə məşğul idi. Onun qəhrəmanlarının bir qismi stalinizmi, yaşamaqda olan Stalin nəzəriyyələrini canında, əməlində, ruhunda gəzdirən kabuslar kimi təsvir edilirdi. 1960-cı illərdə də İ.Muğanna rəsmi ideologiyanın tənqid hədəfi olaraq qalmaqda idi. Həmin illərdə Xasay Vəzirov çıxışının böyük bir hissəsini İsa Hüseynovun “Azərbaycan” jurnalının 1963-cü il 3-cü nömrəsində çap olunmuş “Kabus” povestinin kəskin tənqidinə həsr etmişdi.

İ.Muğanna yaradıcılığının sonrakı mərhələsi göstərdi ki, müəllif artıq Yer qanunları, real zaman və məkan aurası orbitindən çıxır. O, daha nə Mərkəzi Komitə, nə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı, nə də ədəbi tənqidçiləri eşidirdi. Təbii ki, Xasay Vəzirovun da “tövsiyələri” eşidilməz oldu. Çünki artıq 1980-ci illərdə yazıçı qeybdən səs – ün eşitməyə başladı. Həmin fəvqəl Ün sahibini tənqid etmək isə asan məsələ deyildi. Lakin o da kədərli idi ki, “İdeal” romanının sonunda yazıçı öz anlaşılmaz durumunu etiraf edəcəkdi. Yer adlı planetdə anlaşılmamaq faciəsi yaşayan yazıçı gecədən səhərə qədər Ey Sarın səsini dinləyə-dinləyə yazdığı əsərin taleyindən narahatlığını bildirəcək, insanları bu əsəri oxumağa səsləyəcəkdi. “Ey Sar (İsa) ilə Muğanna (İ.Hüseynov) arasında əlaqə yaranıb, ey insan, ayıl, oxu!” nidası yalvarışa bənzər səsə çevriləcəkdir. Sübut etmək istəyəcəkdir ki, əbədiyyət əfsanə deyil, insan əbədi yaşaya bilər, yaradan Işıq, Odu dərk etmək, saflaşmaq, elmlənmək, təhrif beyin, çürük bədənlə vidalaşmaq lazımdır.

“SimƏrAğ”, “GurOd” adlarında Kainat gəmilərini, Ulu Bağ ƏsƏlMəni, EySar ÜnEvi, EvƏrimi, EySan, Bağlarını, Bağ Atanı görəcəksən. Uca Odlarınla – əcdadlarınla birgə OdAğÜz BağOdƏrə OdAğÜzdən EyƏrə uçacaqsan. Bütün

Kainatın əbədi sakini olacaqsan. Bundan böyük xoşbəxtlik olarmı, ey Odsuz – həqiqətsiz bədbəxt “kor” – OdƏr?! Əlavə xəbər: İşıq gəmilərinin “Yer”ə enməyinə lap az qalıb” [4, s.534].

İ.Muğanna ağıl kəsən nə vardırsa, hamısının cövhərinə, rüşeyminə qədər enirdi. Hətta sözləri hərf-hərf, səs-səs analiz edir, öz böyük həqiqətini burada da kəşf edirdi.

Səməd – SimOd (Uca həqiqət) tarixin, əslində süjetin və dramatizmin mərkəzinə çəkilir. Ona qarşı olan haqsızlıqlar və ədavət istər doğmaları, istərsə də yadlar tərəfindən baş verir. Və bu məqamdan Səmədi Azərbaycanın simvolu, rəmzi, işarəsi kimi xəyalımızda canlandırırıq. Azərbaycan uca həqiqət məqamında olan qədimlik, ilkinlikdir. Hər bəla onun başı üzrəində dövr edir və yazıçı bütün bu xronikanı əsrlərin, minilliklərin sərhədində analiz edir.

Roman boyu bütün vəsiyyətlər ancaq Səmədə edilir, sirlər də ona açılır. Atası Mədəd Əmirli, əmisi Sultan Əmirli, Çax-çux Xalıq, Seyid, Xızr Abı – hamısı Səmədi hədəf kimi qəbul edir. Səməd bu sirləri eşidən gündən “dəli-dolu” cavanlığı ilə vidalaşır və nəinki sirr, həm də dərd dağarcığı olur. Əmisi Sultan Əmirli ona Süleyman peyğəmbərin xəzinəsinin də onlarda olduğunu deyir. Yenə də Səmədi bir şəxs, fərdtək deyil, məmləkət simvolu kimi gözlərimiz önündə canlandırırıq. Sərvət (neft, qızıl yataqlarımı, yoxsa elm, sirr, hikmət kitabları?) üstündə yatan, sərvəti ucbatından başı bəlalar çəkən Azərbaycan!

Dörd qardaş (Ağ Əmir, Boz Əmir, Sultan Əmirli, Mədəd Əmirli) iki-iki bölünür. İkisi (Ağ Əmir, Boz Əmir) Cənubda, ikisi (Sultan Əmirli, Mədəd Əmirli) Şimalda qalır. Hər iki qütbə tale və tarix onların ziyanına işləyir. Tarixini bilməyən xalq bəzən bir-birinə qənim kəsilir. Necə ki, Səmədin əmiləri Ağ Əmir və Boz Əmir Pəhləvilərlə türklərin eyni millət olduğunu sübut eləməyə çalışsalar da, “millətpərəst qiyamçılar” damğasından qurtara bilməyərək otuzuncu ilin qışında ikisi də bir gündə xəlvəti öldürülür. Onları “Əmir məzaristanı” deyilən qəbiristanda dəfn edirlər. Onlar şeyx kimi fəaliyyət göstərsələr də, əslində Təbriz mədrəsəsində “Kainat elmi” – “SafAğ Elmi” təbliği, tədrisi və Quranın batin təfsiri ilə məşğul olurdular. Ataları Məhəmməd də SafAğ Elmi alimlərindən idi. Kainat elmi ilə dünyanın tarixini öyrənir və öyrədirdilər. Onların başladıkları işin – Kainat kodlarını açmaq iddiasının kökü qədim ozan sənətinə, sufiliyə gedib çıxacaqdır. Aşıq Alı sənətinin fəlsəfəsindən çox danışılır. Aşıq Ələsgərdən sonra Kainat kodları ilə danışan sənətkarın olmadığı deyilir. Bütün bunların hamısını sovetlər zamanında dini təlim və Lenin ideyalarının davamı kimi ört-basdır etmək istəsələr də, qazdan ayıq çuğulçular onları ələ verir. Eləcə də Cümhuriyyət məğlubiyyətindən sonra gizli fəaliyyət göstərən fədailər sosialistlərin arasında məxfi iş aparırdı. Və bütün bunların hamısı Stalinə çatdırılırdı.

Romanda N.Nərimanov fədailiyi tarixi faktlar əsasında mətnin aparıcı süjetlərindən birinə çevrilir.

“Doktorumuzun başçılığıynan “Hümmət” partiyasının pudnan qızılını daşımış o taya ki, Səttarxan fədailəri silahsız qalmasınlr çöllərdə. Qohum-əqrəbalarımızı qan içində qoyub qayıtmış bu taya ki, lazımımız burda” [4, s.13].

Dırnaq işarəsi arasında yazılan ifadələr ilk baxışdan qərribə görünsə də, sətiraltı deyil, xüsusi kodlar kimi açılarda ikinci və əslində qırxıncı qapı həqiqəti ilə rastlaşırıq. Mədəd Əmirli bəzi sirləri oğluna açıb evdən çıxır və həmin gün də “qəzaya düşüb” ölür. Burada detektiv roman üslubu və işarələri aramaq əbəsdır. Sadəcə, sirr var, o sirri bilənlər sıra-sıra “qəzaya düşüb” ölür. “Qəza” təkcə

avtomobillə olmur. Romanda sanki sirri, tarixi, həqiqəti bilənlərin qapısında əcəlləri həmişə hazır dayanır. O tayda şahın siyasilərindən xeyli adam Stalinin tapşırığıyla göndərilən casuslardı. Orda da tutqular, qırğın, repressiya prosesi gedir. Bu tayda isə o taydakı qardaşların (Ağ Əmir, Boz Əmir) bir tayı – Mədəd Əmirli qətlə yetirilir. Daha sonra isə Sultan Əmirli, Səməd Əmirli müəmma və sirr kimi Yer adlı planetdən yox olur, əbədi həyat qazanırlar.

“İdeal” romanında Azərbaycan xalqının faciəsinin tarixi səbəbləri. İ. Muğanna bizim faciəmizin tarixi səbəblərini “Qrek” – “Latın” – “Fars” fəthlərinin, sonra bu dəhşətli üçlüyə qoşulan “Ərəb”, Səlib-Xaç fəthlərinin, Vatikanın gizlin məktubları əsasında Romanovlar fəthlərinin soyqırımını siyasətində görür.

Yazıçı obrazlarını bir rayonun, bir kəndin spesifik, tipik nümayəndələri kimi müəyyənləşdirmir. Zamanın, müharibədən sonrakı Azərbaycanın sosial-siyasi tarixini canlı həyat faktları tək ümumiləşdirərək yaradır.

Əsərin əsas ideyası milli qırğınlar, parçalanmalar, deportasiya və torpaqların tədriclə ermənilərə təhvilə faciəsinə hədəfə alır. Əmirilərin də ən böyük dərdi budur. Sultan Əmirli yuxuda sayıqlayanda deyirdi: “Qırıb qurtaracaqlar milləti!..”, “Sürəcəklər, ay oğul, büsbütün sürəcəklər, bircə bala!..”, “Yurdumuza murdar millət dolduracaqlar, bircə bala!..”, “O tay əldən getdi, bu tay da getmirmi?!” [4, s.41]

Romanda “təhrif” ifadəsi tez-tez işlədilir. Ərazinin təhrifi, tarixin təhrifi, dinin, mədəniyyətin, dilin, təfəkkür miqyasının, talelərin və bağların, münasibətlərin, bəşəri əlaqələrin təhrifi fəlakətlər yaradır. Təhrif dünya! Aldanılaraq gətirildiyimiz yanlışlıq dünyası! Muğlar – Bağlar SafAğ Elmi sözləri ilə açılıb aydınlaşmalıdır. Bağ Ün – beyin bütün hadisələrin səbəbini və nəticəsini dəyirman kimi üyüdür, əridir. “İdeal” dili” – anlayışı haqqında düşünürük. Bu əsəri sıradan oxucu kimi oxusaq, anlamaq çətin olar. “İdeal” dili” bilmək lazımdır. Muğları Bağlar övladı kimi qəbul etmək, Süleyman səltənətinin varisliyinə inanmaq, məşhur Aşıq Şəmsirin SafAğ Elmi ustadlarından biri olduğunu qəbul etmək, Nizamidən qalan ənənəyə görə, rəmzi mənənin fars dili altında gizlədildiyini, yalnız türkcəyə tərcümədən və şərhədən sonra rəmzlərin açıldığını anlamaq lazımdır. Məsələn, “Nuşab”ə – “içməli su” – “dirilik suyu” – OdƏr dili nümunəsi idi. Qəbul etməliyik ki, Rusiyada, o tay-bu tay Azərbaycanda və Türkiyədə əsrlərdən bəri məskun olan xalqların hamısı BağOdƏr ƏLAğ, Ey Sar (“İsa”, “İsus”) və BağHəmOd adlarına söykənən vahid millətdir, aralarına ayrılıq toxumu səpilib, hətta dillərini də dəyişdiriblər. “Xəzinə” nədən ibarətdir” sualı tez-tez səslənir. Məlum olur ki, bu xəzinənin yaşı bəlli deyil. “Tövrat”, “İncil” və “Quran”dan da qədim tarixi var. Bütün bu müqəddəs kitablardan əvvəl və onlardan sonra var olan bir müqəddəslikdir. Onu min dəfələrlə yandırır, külünü sovurmaq istəsələr də, qır-qırıntısından yeni kitablar yazılıb, yeni elmlər doğulub. Qırx altıncı ildə o tayda hökumət yıxılanda, qırğın xəbəri yayılanda Mircəfər Bağirovun əmri ilə bu kitablar “Şeyx Xorasan” türbəsindən də çıxardılıb küçəyə tökülür.

Beyinlər təhrif olunmuş mexanizmlə işə salınır, hətta “İndendertal insan” nəzəriyyəsi aşılır. “İdeal” “həqiqəti” isə iddia edir ki, bu planetə insanlar Işıq gəmisini adlanan, atılma sürətiylə uçan gəmilərdə, Ulu Babamız ƏsƏLMənin ətrafında, Yupiterdən uçub gəliblər. “O dünya – bu dünya” həqiqəti yoxdur, vahid Kainat elmi var. On səkkiz min “Aləm” var. Yer planeti də onlardan biridir. İnsanlar öləndən sonra işıq kimi canlı olur və qarşımıza çıxıb bilir. Lakin yunan mifologiyası əsl

həqiqəti təhrif edib. SafAğ elminin işığından istifadə edib, başqaları üçün bunu gizlədiblər.

İ.Muğanna estetik nəzəriyyəsi ilə onun tənqidçiləri arasında maraqlı anlaşılmazlıq yaranmışdı. Tənqidçilər israrla sübut etmək istəyirdilər ki, yazıçı kommunizm ideyalarını, sovet insanını və kəndi, kənd həyatını təhrif edir. Məsələn, tanınmış tənqidçi M.C.Cəfərov qeyd edirdi ki, “kommunist əxlaqı prinsiplərinin pozulması hallarına qarşı barışmaz münasibət sosializm realizmi ədəbiyyatının çox mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Lakin ayrı-ayrı əsərlərdə nöqsanlı cəhətlərin həddindən artıq qabarıq verilməsi nəticəsində kolxoz kəndinin həyatı birtərəfli və təhrif olunmuş şəkildə işıqlandırılır. Müasir kəndin qabaqcıl qüvvələri, kənddə bərqərar olan yeniliklər diqqətdən yayınır... Hüseyn İbrahimovun “Sabahın sorağında” romanında, İsa Hüseynovun “Tütək səsi” povestində və bir sıra digər əsərlərdə kənd zəhmətkeşlərinin həyatının işıqlandırılmasında nöqsanlara yol verilmişdir” [7].

Tarix barədəki təsəvvürlər minilliklər arasında postmodern oyunlar fonunda romanlaşır. İfadələr müasirliklə qədimlik arasında qəfləti keçidlər edir. Məsələn, niyə Gülgəzin anası Səmədin ən qəzəbli zamanında, Əlləzoğlu evinə hücum çəkəndə Hənifə arvad onu sakitləşdirmək üçün dua yox, ovsun oxuyur? Niyə bizim taleyimiz məhz XVIII əsrdə rusun əlinə keçdi? Biz Süleyman peyğəmbər nəslindən olanlarıqmı? Gizlin “Muğlar” – Bağlar övladıyıqmı həqiqətən?

1954-cü ildir, Stalin yoxdur, stalinizm ənənəsi isə davam edir. Xudiyev “əməliyyatları” bitməyib hələ. Əlləzoğlu da, Çax-çux Xalıq kimi, “xidmətçi”dir. Şərin və xeyirin arasında ruhu didərgin olacaq adamlardandır. “Qudalı uşaqları” deyilən tarixi düşmənlə mübarizə xarici düşmənlə mübarizədən də çətindir. Məlum olur ki, millətimizin içərisinə soxulub daxili təxribatlar və təhriflər edən “Qudalı” tayfası əslində erməni əsillilər – Qıdahlılardır. Sənədlərdə fars, xəlvətdə erməni olan bu törəmənin ulu babası Qıda I Pyotr zamanından fəaliyyətdə olub.

Əsərdə Əmirilərdən başqa Qılınç Qurban, Lüt Cəfər, Dantes Qeybalı, Xəlvət Rəhim, Xaş nəçənnik, Qarmonçu Şənbə, Təftiş Abbas, Çax-çux Xalıq, Gülənov, Saşa Babayev və onlarla başqa xarakterlər var. Bütün obrazlar cəbhələşib. Mənfi və ya müsbət planda deyil, xeyir və şər tərəflərə bölünüblər. Xudiyev dəstəsindən birincisi prokuror Sayılovdur, ikincisi milis rəisi Gülənov, üçüncüsü isə “RİK Atamalı”dır. Hər iki tərəfin arxası, dayağı var. Və qəribədir ki, bu qorunmanın, mühafizə olunmanın coğrafiyası çox genişdir. Məsələn, adi alverçi kimi təqdim olunan Xalıq romanın bir yerində sistem işçisi rolunu oynayır.

Azərbaycan daxilində, həm o tayda, həm bu tayda terror güclənir. Mühəribədən sonrakı antitürk hərəkətinə start verilir. Muğannalar, əsl türklər öz torpaqlarından səhralara, düzəngahlara sürülür, ermənilər isə ən gözəl ərazilərimizdə məskunlaşırdı. SSRİ-də və ümumən dünyada siyasi mənzərələr dəyişir, amma millətimizin taleyi dəyişmir. Stalin ölür, Mircəfər Bağirov həbs olunur, fəqət Qonaqlıda kriminal durum mahiyyətini dəyişmir. “Bayaq alova baxa-baxa dərk elədim ki, Əmirli mülkü deyil o yanan, Vətənimizdi! O tayı verib Farsa, bu tayı paylayıb erməniyə, gürcüyə. “Böyük qardaşımız Rus” çoxdan içib qanımızı, Qurban əmi!” [91, s.138] yangısı artıq Əmirililər nəslinin yeni liderinin – Səmədin dilindən çıxır. Səməd Sultan Əmirli idarəetməsindəki səhvləri görür və yeni enerji, yeni prinsiplərlə kiçik də olsa, səlahiyyətləri ələ alır.

“Sənin xəbərin yoxdu, “Ermənistan” adlandırılan ƏrMən torpağında qalıb hələ Muğannalar. Bir etibarlı adamımızın, gizlətmirəm, həmin Saşanın məlumatına görə,

Xudiyev agentlərinin Türkiyədə də agentləri çoxdular, deyir, türk ordusunun içinə göndəriblər, Türkiyənin ən məsul işçilərinə çevriliblər, asta-asta dağıdırlar ölkəni daxildən. Belə bədbəxtliyimiz var” [4, s.118].

Romanda tarixi şəxsiyyətlər, N.Nərimanov, S.C.Pişəvəritək milli liderlər o taylı-bu taylı Azərbaycanın xilaskarı kimi əks olunur. Bu cür xilaskarlar zaman-zaman sui-qəsd, terror qurbanı olur. M.K.Atatürkə də sui-qəsd edilir. Türk dünyasına da hücum ermənilərin əli ilə olur. Ağ Əmir, Boz Əmir, Mədəd və Sultan Əmirililər də milli dəyər kimi məhv edilir.

Rəqəmlərin və kəlmələrin mistik assosiasiyası. Romanda rəqəmlərin və kəlmələrin mistik assosiasiyası var. Əsasən dörd peyğəmbərdən söhbət açılır. Varislər, “sərvət – elm qoruyucuları” da dörd qardaşdır. İkiisi Cənubi Azərbaycanda, ikisi isə Şimali Azərbaycanda fədailik edir. Biz əsərin müəyyən hissəsindən sonra üç qurbanın (Boz Əmir, Ağ Əmir, Mədəd Əmirli) yeganə qisasçıları kimi Sultan Əmirli və Səməd Əmirlinin taleyini, fəaliyyətini izləyirik. Şər qüvvələr var gücləri ilə onları bir-birinə düşmən etmək, onları qarşılaşdırıb həqiqi milli dəyərləri məhv etmək niyyətindədir. Ona görə də fitnə-fəsadla Səmədin sevgilisi Gülgəzi Sultan Əmirliyə arvad edirlər. Onun atasının qatili kimi Sultanı nişan verirlər. Düşmən o qədər çoxsahəli və real görünə biləcək üsullarla işləyir ki, Səmədi daima tərəddüd içərisində saxlayır.

“İsa Hüseynov yaradıcılığının tematik genişliyində müharibə mövzusu, daha doğrusu, arxa cəbhədəki həyat şəraitini, müharibənin doğurduğu bir sıra çətinlikləri, məhrumiyyətləri, xalqın qırılmaz əzmini, mənəvi qüdrətini əks etdirən əsərlər mühüm yer tutur” [9, s.32].

Ölkə Moskvadan, Qonaqlı kəndi isə “Şüşəli pavliyon”dan idarə edilir. Hər kəsin iki missiyası var sanki. Haqqında bəhs olunan Azərbaycanın sərhədləri çox geniş ərazini əhatə edir. Böyük, bütöv Azərbaycanın taleyi, erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin tarixi kökləri açılır. “Azərbaycan” adlı ədəbi portretin cizgiləri minilliklərin qələmi ilə çəkilir. Millətin elminə, dilinə, tarixinə qarşı müharibə elan olunub, tarixi vəsiyyətnamələrdə gizlədilib. Dəfələrlə onun əsl tarixinin kitabları yandırılır.

“Bağ” ifadəsi bütün kateqoriyalarda əsas kod, əsas ideya kimi əks-səda verir. Bağlanmaq, əlaqələnmək, sevgi, ünsiyyət, birlik ifadə edən bu söz bəşəriyyəti və Kainatı xilas edəcək qüvvə, güc, enerji kimi hər yerdən boy verir. Kainatın “Bağ”a ehtiyacı var. Bağlar qırılıb. “Bağ” “Boq” olub. Haqq təhrif edilib. Ailədən tutmuş millətə, Yer və digər planetlərə, qalaktikalara qədər hər tərəfdə “bağ”sızlıq, haqsızlıq başlayıb. Bəşəriyyət bilmir ki, OdƏr dilində “Bağ” kəlməsini unudandaca həqiqətdən məhrum olur insan!

“Beyindən, daha doğrusu, BağÜndən, yəni Bağ əcdadlarımızın planetlərdən gələn Ünündən – səsindən məhrum olur... Bəli, Ün eşidəndi insan! Milyon kilometrə məsafədən Ün eşidəndi insan!” [4, s.56]

Bağ – bağlantı elmi beyinlər arasında da mövcud ola bilər. Hətta Yer adlı planetdəki insanlardan Yupiter planetiylə danışanlar da var. Beyinlərarası dialoq elmi mövcuddur. “Bağ” insanın həm öz mahiyyətində olur, həm də özüylə ətraf mühit arasında. Bəzən insanın özü ilə arasındakı bağ da qırıla bilər, bəzən isə dünyayla, başqa planetlərlə baği kəsilə bilər. Bağısızlıq faciədir, təcrid və təhrif olunmadır. Elm və eşq sahibi insanın yaradılışının özündə də “Bağ” fəlsəfəsi var. Körpənin anaya

bağlantısı (bağlanan bağırsaq) da kəsildəndə bir az yadlaşa bilir. Anadan ayrılıb dünyayla bağlaşır.

Heydər Hüseynov (Nəcəfoğlu) gecələr də işləyir, OdƏr həqiqətini yazırdı. Və deyirdi ki, yuxuda OdƏrləri görür, Yupiterdən dalğa göndərilər, tavanı tıqqıldırırlar. Nəcəfoğlu venasını hamamda kəsməsəydi, sağ qalsaydı, Yupiterlə əlaqənin ikinci əsas mərhələsinə qədəm qoyacaqdı, yəni o tıqqıltılardan sonra Ün eşitməliydi. SafAğ elminin qanunu elədir. SafAğ elmi ilə mütəmadi məşğulluq beyində SafAğ işığını artırır, sonda Bağlarla ünsiyyətə girə bilir.

Yer əhli öz missiyasını bilmir, əbədi olduğundan xəbərsizdir. “AdıPünhan” “Muğannalar” gizli və açıq mübarizə aparıb bu missiyanı insanlara anlatmaq istəyir. Lakin çox zaman “dəstələr” səhv düşür, adamlar olduqları yerdə həqiqi obrazında görünmür. Necə ki müharibədən əvvəl “Müəllim” Xudiyev dəstəsindən sayılırmış. Halbuki o da “AdıPünhan” “Muğannalar”dandır. Ulu Bağ nəslinin bir qolu olan “Ağ Türklər”dəndir.

Xəzinə “Şeyx Xorasan” məqbərəsindədir. Ağ Əmirlə Boz Əmirin şəxsi arxivi və “köhnə dünyaya aid” kitabxana qədim kitablara qarışdırılıb ki, bilinməsin. Hürufilikdən, İ.Nəsimidən də söz açılır. Quran hərflərinin sirrini açdığına görə “hürufilər” adlandırılan alimlərin də külliyyəti çoxlu suallar doğurur.

“Sirr” əsərdə az qala hamıya aid edilən bir gözlənilməzlikdir. Hətta Çax-çux Xalq da “Xəzinə sirləri”ndən danışır və deyir ki, boşuna vaxt itirməyin, xəzinə əldən gedib. Bütün söhbətlərin məzmununda sirlilik var. Aşıq ədəbiyyatı, dastanlar, tarix kitabları, vəsiyyətnamələr – hamısı sirdən danışır. O da maraqlıdır ki, bütün sirr bilənlər elə hey “Fəlakət, fəlakət!” deyir. Çax-çux Xalq həm də EvƏrEyləri yer üzündən köklü-köməcli silmək planının “Vatikan”da yazılmasından da danışdı.

Əşyaların, sözlərin və bəzi məkanların da sirr dolu səciyyəsi var. Məsələn, Çax-çux Xalqın çəki daşı əvəzinə işlətdiyi, “Avariya” günü daxmanın qabağındakı palıd kötüyünün üstündən yoxa çıxan “qurğuşunlu nal” cinayət tarixçəsində əsas silah kimi görünüb yox olur. Sədr Mədədə sui-qəsdən, S.C.Pişəverinin “avariya”ya düşməyindən, Heydər Hüseynovun venasını kəsməyindən başqa da onlarla sirli ölüm qovluqları mövcuddur.

Romanın kulminasiya nöqtəsi insanların taleyi ilə bağlı deyil. Nə Sultan Əmirlinin, nə Səmədin, nə də digərlərinin. Kulminasiya nöqtəsi Bağday tarixinin açılması ilə əlaqədardır. Sultan Əmirli və dostları Ali Baş Komandan Stalinə Bağday tarixinin açılmasının bütün planet üçün xeyirli olması barədə elmi məlumat vermək istəyirdilər. Fəlsəfə İnstitutundan Cənub mətbuatına material aparan çekist dostlarının vasitəsilə Pişəveriyə yollamaq, “Azadlıq cəbhəsi”nin konvertinə qoyub Tehrandan Moskvaya “ikinci cəbhə”nin poçtunu daşıyan təyyarə ilə göndərilməyinə nail olmaq. Lakin bu plan, sözsüz ki, baş tutmayacaqdı. Xəzinə, sirr, həqiqət qorxulu sahə kimi gizlədilir, məqbərəyə ayağı dəyənlərin hərəsi bir yolla aradan götürülür. Casusluq ən xırda sahədən ən böyük ərazilərə qədər qanuni hala çevrilib. Kiçik bir təşkilatdan tutmuş Vatikana qədər hər sahənin casusu var. Cuqaşvili Gürcüstan və Azərbaycan ərazisindəki Qrekləri himayə edən çox varlı Vatan casusu imiş.

İ.Muğannanın roman təfəkkürü, yaradıcılıq üslubu və metodikası. İ.Muğannanın roman təfəkkürü, yaradıcılıq üslubu və metodikası bir deyil, bir neçə romanın materialını bir mətn kontekstində sistemli və anlaşıqlı şəkildə təqdim etmək imkanı verir. Məsələn, bir xalqın əsrlərlə başına gətirilən “Təhrif” oyunlarını xronoloji ardıcılıqla, tarix faktı əsasında bədiiləşdirib əks etdirmək nə qədər çətin iş

olsa da, müəllif bu işin öhdəsindən gəlir. Əsərinin qəhrəmanlarını günün problemləri ilə deyil, əsrlərin dərdi ilə yükləyir. Öz tarixi ağrılarını onlarla bölüşür əsərdə. Əmirililər şəxsi tale sevinci yaşamır, onların milli, bəşəri bir missiya üçün doğulduğu romanın əvvəlindəcə aydın olur. Məhəmməd Əmirli öz nəslini sirli tarixin qaranlıq mağarasına buraxır. Bu yolda həbslər, qətlər və “qəzalar”, qaranlıq mağaralarda divlər və əjdahalarla döyüşmək təhlükələrinin qorxusu lap əvvəldən yox edilib, bu nəslin, bu şəcərənin canından çıxarılıb. Əzab və ölüm onları bədbəxtliklərə və yoxluğa deyil, əbədi varolma, tarix yaratma xoşbəxtliyi yoluna yönləndirir.

Vatikan, Rusiya, İran siyasəti ilə üz-üzə dayanaraq mübarizə aparmaq adi insan işidirmi? Onlar adi tale yaşamadılar və xalq kimi var olub, bugünə qədər yaşamının səbəbkarlarından oldular. Bizim daima balaca xalq hesab etdiyimiz erməniləri Vatikanın silahlandırığını yazan müəllif həm də tarix boyu rusların, ingilislərin əliylə erməniləri içərilərimizə yeritmə siyasətini də vurğulayır. 1905-ci ildən üzü bu yana türk qanı axıdılır durmadan. Bizə isə “Qardaş oldu Hayestan – Azərbaycan!” mahnısı oxutduruldu. Soyqırımı haqqındakı qərarlardan, katolikos məktublarından SafAğ Varisinin xəbəri var. O da bilir ki, biz bitməz, sonlanmaz bir mücadilənin, müharibənin içərisinə düşmüşük. Düşünən insanlar izlənilir, öldürülür. Hətta M.Bağırovun bir gecədə 400 nəfər türkü qətlə yetirməsi faktını da oxuyuruq.

İ.Muğannanın dil özünəməxsusluğunu mütəxəssislər ilk əsərlərində görmüş və təqdir etmişlər. Məsələn, M.İbrahimov yazırdı: “Təbiilik cəhətdən İsa Hüseynovun... dili bizə xoş gəlir. Bizə xoş gələn odur ki, bu yoldaşda saxta təmtəraq, qəsdən dəbdəbəli sözlər axtarmaq təşəbbüsü yoxdur” [10].

Romanın həm məzmun, həm də forma – texniki tərəfləri postmodern üslubda, qeyri-adi kompozisiya strukturu ilə ifadəsini tapır. Mətnin mənası həm bir-birini inkar, həm də bir-birini təsdiq absurdluğu ilə açılır. Bütün qarşılaşdırmalar səbəb-nəticə məntiqinə söykənir. Məsələn, “varis varisi öldürür” qədəri təsdiqini tapır. Əmirililərin taleyində bir-birini fiziki baxımdan məhv etmə ənənəsi davam edir. Sultan Əmirli Stalinin teleqramının qardaşı Mədəd Əmirlidə olduğunu deyir, halbuki teleqram özündə idi. Mədəd Əmirlini sui-qəsdlə öldürürlər. Sultan Əmirli Səməd Əmirlinin, Səməd Əmirli digər bir varis Mədəd Əmirlinin vasitəsilə əbədiyyətə qovuşur. Və aydın olur ki, bu cür ölümlər davamlı olacaq. Lakin həm də bir-birini mənən yaşatma, beyin və təfəkkür köçürməsi, sirlərin, varidatın təhvil-təslimi ilə bir-biri ilə halallaşma üsulu da var. Romanda çoxlu qurbanvermə məqamları ilə rastlaşırıq. Sultan Əmirli Mədədi qurban verdi, Səməd sevgilisi Gülgəzi qurban verir. Vaxtilə Səmədin anası Sura da doğuş zamanı canını qurban verib ki, doğuşda Səməd salamat qalsın. Mədəd Əmirlidən soruşulanda o da varisin sağ qalmasını istəyib, sevimli xanımı Suranı qurban verib. Milli varolma yolunda saysız-hesabsız ziyahıların qurban verilməsi tarixçəsi də vərəqlənir. Repressiyalar, sui-qəsdlər, terrorlar baş alıb gedir. Lakin bu qaranlıq dünyadan işıqlı kainata çıxmaq yolunun qurbanları kimi əbədiyyət qazanma şansı da inandırıcı şəkildə izah edilir.

Düşmən güclü və qərarlı, kinlidir. Lakin ortada “Xəzinə” mirasına sahib çıxma qətiyyəti var.

“İdeal” romanı həm də ədəbi-mədəni irsimizdəki təhriflərin siyahısını təqdim edir. Ə.Firdovsi, N.Gəncəvi, F.Nəimi, İ.Nəsimi, Aşıq Alı yaradıcılığı, “Koroğlu” dastanı və onlarla təcavüzə, təkzibə məruz qalmış ədəbi abidələr nişan verilir. İ.Stalinin göstərişi ilə “Xəmsə”nin mətni və ideyası təhrif edilir. Digər dəyərlərimiz də həmçinin. N.Gəncəvi fəlsəfəsindəki AğEy icması məsələsi, Əxi ideologiyası

(Qardaşlıq düsturu) bir fəlsəfi-sosial tezis kimi təhrif edilir İ.Stalin tərəfindən. Nəticədə 1930-cu illərdə təhrif edilmiş həmin ideologiya əsasında kolxoz quruculuğu hərəkatı başlayır.

Bununla bağlı İ.Stalin “Nizamnamə” imzalayır. Əslində isə bu sənədi N.Gəncəvini təhrif edərək işləyir. N.Gəncəvi fəlsəfəsindəki “Əxi icması” tendensiyası təhrif olunmuşdu. “Kim yaradacaq Nizaminin “utopiya” damğasıyan damğalanan AğEy – “Əxi” icmasını?!” sualını İ.Muğanna əsərdə bir neçə səhifəlik həcmdə aktual problem kimi təhlilə çəkir.

Romanın süjetində zavyazka nöqtəsi Səmədin əsl mahiyyəti dərk etməsi anından başlayır (“İndi-indi dərk eləyirəm “Allah” nədi, ƏLAĞ nədi! Ulu Bağ ƏsƏlMon kimdi, UluBağlar nəslə nədi? OdƏr bəşəriyyəti nədi? “Vərəsə” kitabxana ətrafında olanlar, mülkümüzün yandırılması, divarların elə təcili dağıdılması, Abının, qocaların elə dizin-dizin, sürünə-sürünə vərəqləri yığmaqları indi-indi çatır mənə. İndi-indi qanıram Xıızr Abının böyüklüyünü. Öyrənəcəm Elmi! Mütləq!” [4, s.216]). Əsl mahiyyət onu subyektivizmdən uzaqlaşdırır. Milli, bəşəri ideyalar yolunun yolçusu edir.

Mətnin drammatizmi bir süjet və bir konflikt üstündə qurulmayıb. Konfliktlər şəxslər arasında olsa da, şəxsi, subyektiv xarakter daşımır. Məsələn, Əmirlilərlə Qudalılar arasındakı nifaq qan davası deyil, milli xarakterlidir. Çünki Qudalıların erməni əsilli olması faktı sonra ortaya çıxır.

Konfliktlər həm də xeyir və şər, işıq və qaranlıq, elm və cəhalət qütbləri arasındadır. Bu cür əbədi mübarizənin isə hər əsrdə öz tarixi hadisələri olur. İ.Muğanna da yazır ki, “Faraon”ların – EvƏrEyÜnlərin zamanından bugünəcən alimlərimizə divan tutublar. Necə ki, SafAğ elmi ilə az qala bütün dünya mübarizə aparır.

Yazıçı Azərbaycanın başına açılan oyunların romanını yazmaqla həm də bütün planetin xəstəliyini açıb göstərir.

“İdeal” ifadəsi üst qatdakı mənada Səmədin əmisi Sultan Əmirliyə ünvanladığı müraciətdir. “İdeal” – OdƏl mənasını ifadə edir. Həqiqət əli! “OdƏr dili” haqqında da yeri düşdükcə izahlarla tanış oluruq. “OdƏr dili” o qədər qədim və doğmadır ki, əslində bu dil düşüncənin, beynin və təfəkkürün, şüurun tarixi ilə yaşıdır.

“Dil İsa Muğanna üçün bir ifadə vasitəsi deyil, yenidən yaratma gücüdür. Ünlü alman yazıçısı Tomas Mann 1933-cü ildə ölkəsini tərk edərək Amerikaya getdiyində: “Mənim gerçək ölkəm dilimdir”, – demişdi. İsa Muğanna üçünə dil Muğanlı kəndidir, Ağstafa, Qazaxdır, Azərbaycandır, hətta Altaylardakı Tanrı dağları, İstanbuldakı Sultan Əhməd məscididir. Onun dili bizim danışdığımız, yazdığımız dilin məhdudiyyətinə sığmayan və bizə sayıqlama kimi gələn, əslində bizim görə, sezə bilmədiyimiz başqa bir aləmi ifadə edən, geniş dünyaya sahib bir dildir. Bu dil “Ana” deyən, “Can” deyən, “Vətən” deyən bizim dilimizdir. Dostoyevski Puşkin haqqında belə demişdi: “Puşkinin bütün əsərləri rus mənliyinə, rus mənliyinin mənəvi gücünə inancı ilə dolub-daşır. İnancın olduğu yerdə ümid var. Rus insanının gələcəyi qarşısında duyulan böyük ümid...” [8]

Əsərdə postmodern ədəbi-nəzəri estetikasının ifadəsi. Postmodern ədəbi-nəzəri estetikası əsasında yazılan romanda az qala bütün fraqmentlər işarələrlə kodlaşır. İstər dil, istər tarix və ya mədəniyyət, istərsə də günün siyasəti, qlobal faciələr işarə izləri ilə açılır. Eyni zamanda C.Coysun “Uliss” romanında olduğu kimi, şüur axını, fasiləsiz düşüncə seli zamansız və məkansız bir dünyaya yol açır

təsəvvürümüzdə. Düşüncə oyunları qeyri-ciddi xarakterli deyil. Bu üslubdakı post-modern təqdimat oxucunu konkret tarix, il, ay, gün işarəsi ilə uzaqlara apara bilir. Necə ki, Cənubda 1922, 1928, 1930-1940-cı illər tarixi dönüşü haqqındakı məlumatlar o illər çərçivəsini dağıdaraq uzaq “Midiya” zamanına işarə edir. Onu da qeyd etmək ki, rəqəmlər təkcə riyazi deyil, magik səciyyəsi ilə də mətni mənalandırır.

Cənubda 1922-ci, 1930-cu, 1946-cı illərin hadisələri “zəruri” və qaçılmaz məğlubiyyətlər kimi təqdim edilirdi. Halbuki bütün bunların hamısında imperiyaların əli var idi. Reallıqda isə “Pəhləvi hakimiyyəti” adı altında İranda mövqe gücləndirirdilər.

İ. Muğanna elmi təfəkkürlə bədii təfəkkür tipini roman təfəkkürü ortamında qovuşdura bilir. Postmodern dil və üslub metaforik səciyyə daşıyır. Bəzən tarix rəvayət və əfsanə, yaddaş diktəsi əsasında, amma reallığa söykənərək bərpa edilir.

Nəticə. Bu bir həqiqətdir ki, dünya tarixinin gedişinə inqilabları və repressiyaları ilə müdaxilə edən Rusiya siyasəti daima bizim əleyhimizə işləyib. V.İ. Lenin və İ. Stalindən tutmuş M. Qorbaçova qədər aparılan antitürk, anti-Azərbaycan siyasətinin mahiyyəti açıqlır. İ. Muğanna hadisələri, xüsusən də erməni-azərbaycanlı münasibətlərini 1988-ci ilə qədər gətirir.

Daxili düşmənlərdən biri – Xəlvət Rəhim deyir: “Bütün xaçpərəst aləmi düşməndi bu “SafAğ” deyilənə! KPSS, şəxsən generalniy sekretar Qorbaçov düşməndi SafAğa. “Yevrey”i EvƏrEy, Torik – Türk eləyən sehrkar Mağlardan qalıb bu SafAğ elmi! İmam Xomeyni düşməndi İslamı ƏsƏlim eliyən, Farsı EvƏrƏs eliyən Dəlilərə! Lap açıq deyirəm, biri də səlamət qalmıyacaq bu Muğ, Mağ, Muğanna deyilənlərdən!” [4, s.457-458]

Düşmənliliyin kökləri uzaq tarixdən başlanıb və subyektiv xarakterli deyil. Müəllifin də dediyi kimi, kamillik yolunda SafAğlarla İlan arasında idi. “İlan” – qreklərdən, farslardan, ruslardan, ermənilərdən ibarət düşmən sürüsü demək idi. Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətdə olanların çoxu “Milli birlik” adı ilə birləşib iş görürdü. Qonaqlıda yaradılan “Milli birlik” təşkilatı da bu qəbildən idi. Rim, Moskva “ilanı” olan Xudiyevin əli ilə yaradılıb. Onların arasında türk yoxdur, lakin özlərini “türkçülük” ideologiyası uğrunda çalışanlar kimi göstərir.

Məhərrəm Məhərrəmov, Saşa Babayev, Seyid Cəfər Pişəvəri, Sultan Əmirli, Mədəd Əmirli, Xızr Abı, Çürük Aşıq, Ələsgər müəllim qlobal faciələrin analitik təhlillərini aparır, bu böyük faciələr içərisində öz taleyimizin xilas yollarını arayırırlar. Elə o analizlər zamanı məlum olmuşdur ki, prezident Ruzvelt heç də öz əməli ilə ölməyib. Amerika, Böyük Britaniya, Sovetlər İttifaqı adlarında bir-birinə düşmən “müttəfiqlər”in Tehran müşavirəsində, Stalinin iqamətgahında zəhər verilib Ruzveltə ki, o tay-bu tay Azərbaycanın birləşdirilməsi baş tutmasın.

İ. Muğanna romanlarının özünəməxsus və yeni nəzəriyyə ilə təhlilə ehtiyacı var. Onun estetik prinsipləri, üslubu və metodologiyası ənənəvi ədəbiyyatşünaslıq prinsipinə uyğun gəlmir. SafAğ həqiqətlərinin qavranılması üçün “İdeal”dan sonra “Ölüm-dirim”, “Peyğəmbərin möhürü”, “Qəbiristan”, “Gur Ün”, “İsahəq, Musahəq”, “Məhşər” oxunmalıdır. İ. Muğanna romanlar silsiləsi yaratmayıb təkcə. Həm də öz möhtəşəm roman təfəkkürü hesabına tariximizin, dilimizin, faciələrimizin kodunu açıb, anatomiyasını öyrənib.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Həsənlı, C. Azərbaycanı sovet liberalizmi: hakimiyyət, ziyahılar, xalq (1959-1969). Bakı: "Qanun", 2018, 760 s.
2. Cəfərov, N. İsa Muğannanın həqiqəti, yaxud həqiqətin İsa Muğannası. "525-ci qəzet", 2014, 01 sentyabr
3. Hüseynov, İ. Ədəbiyyata gəldiyim dövrdə mənim kimi yazıçılar yox idi. "525-ci qəzet", 2012, 01 sentyabr
4. Muğanna, İ. İdeal. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2005, 536 s.
5. Muğanna, İ. Düşmənlərim üçün darıxıram <https://news.milli.az/culture/257340.html>
6. Ланца, Р. – ученый, открывший бессмертие или Кто же мы на самом деле. <https://terratunguska.livejournal.com/61314.html>
7. Azərbaycan Yazıçılarının IV qurultayı. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. 1966, 01 yanvar
8. Aras, O. İsa Muğanna. "525-ci qəzet", 2018, 26 oktyabr
9. Hüseynov, M. Janr, zaman və ədəbi qəhrəman (İsa Hüseynovun hekayələri), Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 156 s.
10. İbrahimov, M. Bədii dil və süjet haqqında. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1955, №12

Məqaləyə istinad: İradə Musayeva. İsa Muğannanın roman yaradıcılığında yeni ədəbi estetikə və fəlsəfi düşüncə motivləri. Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. Nömrə 2 (25), 2023. səh.84-100.
DOI: 10.30546/2702-0034.2023.2.25.84

Irada MUSAYEVA

NEW LITERARY AESTHETICS AND PHILOSOPHICAL MOTIVES IN ISA MUGHANNA'S NOVEL CREATION

S u m m a r y

Isa Mughanna changed the dimensions of literary-artistic, philosophical-aesthetic criteria not only in Azerbaijani novels but in Azerbaijani literature in general. The novel "Ideal" as an unexpected literary fact in the 80^s of the 20th century created a different intonation not only in artistic thinking but also in scientific and socio-political thinking. This was the main issue. A new point of view is defined. The images of literature changed, and the events were processed in a larger plan. Household scenes, "nationality" in the local role went into the background. National, historical, and folk topics started. The problems of the time were presented to a wide readership. But in this presentation, the age of the problem, the tragedy, and the historical wounds passed centuries and millennia. The strategy of alienation and amnesty designed and developed by I.Stalin was destroyed in one stroke. With the work of I.Mughanna, not only the image of Stalin but also the theory of Stalinism was exposed in Azerbaijani literature for the first time in the 1950^s.

E-mail: iradateacher2011@rambler.ru

Ирада МУСАЕВА

**НОВАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ ЭСТЕТИКА И ФИЛОСОФСКИЕ МОТИВЫ
В РОМАННОМ ТВОРЧЕСТВЕ ИСЫ МУГАННЫ**

Р е з ю м е

Иса Муганна изменил масштабы литературно-художественных, философско-эстетических критериев не только в азербайджанских романах, но и в азербайджанской литературе в целом. Роман «Идеал» как неожиданный литературный факт в 80-е годы XX века создал иную интонацию не только в художественном, но и в научном и общественно-политическом мышлении. Это было главной задачей. Определилась новая точка зрения. Изменились образы литературы, события были обработаны в более широком плане. Бытовые сцены, «национальность» в местном амплуа отошли на второй план. Национальные, исторические, фольклорные темы использовались уже давно. Широкому читательскому кругу были представлены проблемы того времени. Но в таком изложении возраст проблемы, трагедии, исторических ран составлял столетия и тысячелетия. Стратегия отчуждения и амнистии, задуманная и разработанная И.Сталиным, была разрушена одним ударом. Благодаря творчеству И. Муганны в азербайджанской литературе 1950-х годов впервые был раскрыт не только образ Сталина, но и теория сталинизма.

**RİSALƏ.
ELMİ
ARAŞDIRMALAR
JURNALI**